میرنشینی

ئەردەڵان، بابان، سۆران

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

* * *

ناوونیشان:

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر

س. پ. ژمارە: ١

www.araspublisher.com

میرنشینی

ئەردەڵان، بابان، سۆران

لە بەڵگەنامەی قاجاریدا

١٧٩٩-١٨٤٧ز

محەمەد حەمە باقی

ناوی کتێب: میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران
نووسینی: محەمەد حەمە باقی
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ١٥٥
دەرهێنانی هونەری: ئاراس ئەکرەم
بەرگ: شکار عەفان نەقشبەندی
نووسینی سەر بەرگ: محمەد زادە
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
سەرپەرشتیی کاری چاپخانە: ئاورەحمان مەحمود
چاپی یەکەم - چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر- ٢٠٠٢
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (٣٨٦)ی ساڵی ٢٠٠٢ ی دراوەتێ

پێڕست

پێشەکی 7

بەشی یەکەم

قاجار و ئێلی قاجار 19

ئاغا محەمەد خانی قاجار 20

فەتح عەلی شای قاجار 24

محەمەد شای قاجار 27

بەشی دووەم

میرنشینی ئەردەڵان 29

ئەمانوڵڵا خانی ئەردەڵان 32

بەشی سێیەم

میرنشی بابان 37

ئەوڕەحمان پاشای بابان 42

مەحموود پاشای بابان- سەرەتای هەڵتەکاندنی میرنشینی بابان 69

بەشی چوارەم

میرنشینی بابان و ئەردەڵان هاوکاری یەکتری- بۆ لەناوبردنی یەکتری 119

بەشی پێنجەم

میرنشینی سۆران محەمەد پاشا- پاشای گەورە: کوێر پاشا 143

پاشکۆ – بەڵگەنامەکان 163

فەرهەنگی ناو 167

فەرهەنگی جوگرافیا 175

پێشەکی

(١)

لە دنیای سیاسی و دیپلۆماسی و تەنانەت لەدنیای تازەی «پێوەندی»یشدا، هەمیشە ئەو لایەنانەی دەیانەوێ پردی پێوەندیی لەگەڵ یەکتردا هەڵبەستن، بەر لە هەموو شتێک پایەکانی ئەو پێوەندییەیان لەسەر بنچینەی ئەو کۆمەڵە زانیارییە هەڵدەبەستن، کە لەسەر یەکتری کۆی دەکەنەوە؛ ئەوسا بەپێوانە و لەبەر رۆشنایی ئەو کۆمەڵە زانیارییانەدا هەڵسوکەوت و ئاکار و پێوەندیی لەگەڵ یەکتر دادەمەزرێنن... کە ئەم کۆمەڵە زانیارییانەش هەڵقولاوی ئەو ساتە وەخت و رۆژ و هەفتە و مانگ و ساڵە نین، کە ئەو پێوەندییەی تێدا دادەمەزرێت، بەڵکو پێکهاتە و کەڵەکەبووی مێژوویەکن.

بۆیە زۆرجار هەندێ لایەن و رێکخراو و نەتەوە (تەنانەت لەسەر ئاستی تاکەکەسیش)، بەلایانەوە سەیر دەبێت، کە دەزانن فلانە بەرەو رێکخراو و نەتەوەی تر، بەجۆرێک بۆیان دەنوارن و هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکەن، لە ئاستی دید و خۆزگەی ئێستایاندا نین!. لە کاتێکدا (سەیرەکە) بەپێچەوانەوەیە... واتە: سەیرەکە لەوەدایە، کە(یەکێک) لە جەمسەرەکانی ئەم پێوەندییە، ئاگاداریی هاوپێوانەی لەسەر بەرامبەرەکەی نەبێت!. کە ئەم دیاردی و داروبارەش هەمیشە لە کورد روودەدات... چونکە هەمیشە کورد (خوێندەوارانی کورد، لەبەر چەندان هۆ)، نەک هەر بۆی نەلواوە زانیاریی لەسەر بەرامبەرەکەی کۆبکاتەوە، بەڵکو بۆی نەلواوە زانیاریی لەسەر خۆیشی کۆبکاتەوە و بیپارێزێ.

هەر لەبەر ئەمەشە، ئەو زانیارییانەی لە ئەرشیفەکانی وڵاتانی دوورونزیکدا لەسەر کورد پارێزراون، ئەگەر هەندێکیشیان بەگیانی ناحەزانە نەنووسرابنەوە، ئەوا زۆربەیان بەگیانی دۆستانە نەنووسراون... بۆیە ئەو گەڕیدە و توێژەرەوە بیانییانەی پشت بەزانیارییەکانی ئەو ئەرشیفانە دەبەستن، دیدێکی شێواو لەسەر مرۆڤی کورد لایان

دروست دەبێ و هەر ئەو دیدەش لە بەرهەمەکانیاندا رەنگ دەداتەوە، کە رەواندنەوەیشی هەروا ئاسان نییە و بەوەش چارەسەر ناکرێت، خوێندەواری کورد لە بەرامبەر ئەو دید و هەڵوێستانەیاندا خۆی گرژ و بێزار نیشان بدات؛ بەڵکو ئەرکی تازەی گوتاری کوردی، بۆ زانستییانە دروستکردنی پێوەندی خۆی لەگەڵ روناکبیرانی نەتەوەکانی دوور و نزیک و نیشاندانی ناسنامەیەکی شارستانییانە، دەبێ هەوڵدان بێت بۆ:

١- چنگخستنی ئەرشیفی دەوڵەتان لەسەر هەموو لایەنێکی ژیانی کورد.

٢- ساغکردنەوەی لایەنە بەئەنقەست شێوێنراوەکانی ناو ئەو بەڵگەنامانە، بەگیانێکی زانستییانە.

(٢)

ئەم چەپکە بەڵگەنامەیەی لە سەرەتای پێکهاتنی زنجیرەی شاهەکانی قاجارەوە، تا نزیکە و کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە، لێرەدا لەسەر میرنشینەکانی: ئەردەڵان، بابان، سۆران، پۆلێنم کردوون، تەقەللایەکی بچووکن، لە زنجیرەی تەقەللایەکی بەردەوام و دووتوێی چەند کتێبێکی تردا، بۆ چنگخستن و خستنەڕووی خەرمانێکی دەوڵەمەندی قاجاری، لەسەر سەر و مڕی ژیانی کورد، لە نزیکەی سەد و پەنجا ساڵی رابردووی[1] ژێر سێبەری دەسەڵات و ململانێی هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسمانیدا، بۆ دەست خستنە ناوکاروباری ناوخۆی میرنشینە خۆجێیەکانی کورد، کە راستەوخۆ قەڵەمڕەوەکانیان دەکەوتنە سەر سنووری ئەو دوو دەوڵەتە گەورەیەی ئەو رۆژگارە، یان ئەو ئێلانەی کورد، کە گەرمیان و کوێستانیان کردووەو بەبیانووی بەزاندنی سنوورەوە، دەستیان لە کاروباری ناو خۆیان وەردەدا.

یان ئەو سەرۆک ئێل و هۆزانەی لە دژی زۆرداریی و بێدادیی هەندێ لە کاربەدەست و فرمانبەرانی ئەو دوو دەوڵەتە راپەڕیون.

(٣)

ئەم بەڵگەنامانە، تا ئەم ساڵانەی دوایی لە ئەرشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێراندا پارێزرابوون، کە بەشێکی زۆریان لەم چەند زنجیرە کتێب و کتێبە سەربەخۆیەدا چاپ و بلاوبوونەتەوە:

١- زنجیرە کتێبێک، کە (٤) بەشە و بەناوی: (اسناد و مکاتبات تاریخی ایران-

١- یەکەمین بەڵگەنامەی ناو ئەم چەپکە بەڵگەنامەیە، مێژووی ساڵی ١٧٩٩ز-ی پێوەیە.

قاجاریە)، لەلایەن: دکتر محمد رضا نصیری-یەوە لەساڵی ١٣٦٦ هەتاوی، ١٩٨٧ز، تا ١٣٧٢ هەتاوی، ١٩٩٣ز، چاپ و بڵاوبوونەتەوە[٢].

بەرگی یەکەم و دووەمی ئەم زنجیرەیە، پێوەندییان بەم باسەی ئێمەوە هەیە و هەر بەرگێکیشی لە دوو بەش پێکهاتووە: پێشەکی و بەڵگەنامەکان...

پێشەکی بەرگی یەکەمیان تەرخانکراوە بۆ لێکۆڵینەوەی «پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی قاجارەوە، تا پەیماننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم - ١٨٢٣ز»... بەشی دووەمیش تایبەتە بەو بەڵگەنامانەی لە ئەرشیفی عوسمانیدا دەریهێناون و ساغی کردوونەتەوە و بەرێنووسی تازەی فارسی دایڕشتوونەتەوە و پەراوێزی پێویستی بۆ نووسیون. وێنە و نموونەی بەڵگەنامەکانیشی وەک خۆیان چاپ کردوونەتەوە.

بەرگی دووەمیشی بەهەمان شێوە ئامادەکراوە و پێشەکی ئەم بەشەیان تەرخانە بۆ پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە ساڵی ١٢٣٩ کۆچی، ١٨٢٣ز، کە دەکاتە دوای بەستنی پەیماننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم، تا ساڵی ١٢٦٣ کۆچی، ١٨٤٦ز، ، واتە: تا پێکهێنانی پەیماننامەی دووەمی ئەرزەڕۆم.

لەم دوو بەرگەی ئەم زنجیرە کتێبەدا، نامەیەکی زۆری دەربارەی میرنشینی بابان و ئەوڕەحمان پاشای بابان و چەندان نامەی مەحموود پاشای بابان و نامەگەلێکی تری شا و وەلیعەهد و سەرۆک وەزیران و باڵوێز و گەورە لێپرسراوانی قاجار و عوسمانییان دەربارەی کێشە و کاروباری بابان و جاف و هەورامان بەتایبەتی و کوردستان بەگشتی تێدایە، کە هەموویان بۆ لێکۆڵینەوەی ڕووداوەکانی ئەو ڕۆژگارە، بەڵگە و کەرەسەی گرنگ و تازەن، کە گرنگەکانیان لەم کتێبەی بەردەستتاندا باسکراون.

٢- زنجیرە کتێبێکی تر، بەناوی: (گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، دوره قاجاریە)، لەلایەن وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێرانەوە، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، لەساڵی ١٣٦٩ هەتاوی، ١٩٩٠ز، بەدواوە چاپدەکرێن و تا ئێستا (٧) بەشیان لێ چاپکراوە... هەر بەشێکی ئەم زنجیرەیە پێشەکییەکی مێژوویی تێرو تەسەلی بۆ نووسراوە و چەپکێک بەڵگەنامەشی لەگەڵدا چاپکراوە؛ کە ئەگەرچی لەبەر هۆی سیاسی، لەوانەیە سەرجەمی بەڵگەنامەکانیان بڵاو نەکردبێتەوە؛ بەڵام وەک خۆیان دەڵێن: هەڵبژاردە یەو ئەم بەڵگانەش خەرمانێکی بەپیت و بەرمێن و هەندێک بەڵگەنامەشیان سەبارەت بەمیرایەتی بابان تێدایە، کە دیسان گرنگەکانیان بۆ ئەم کتێبەی بەردەستتان گوێزراونەتەوە.

٢- دەبوایە ئەم زنجیرەیە بگاتە (٧) بەش، بەڵام تا ئێستا هەر (٤) بەرگە.

جگە لەمانەش دەنگوباسی وتووێژی یەکەم و دووەمی نوێنەرانی ئێرانی و عوسمانی تێدایە، کە ڕێککەوتننامەی یەکەم و دووەمی ئەرزەڕۆمی تێدا ئیمزا کرا.

جگە لەم دوو زنجیرە کتێبە، چەندان کتێبی تریش بەڵگەی ڕەسمیی و باس و خواسی میرنشینی بابانیان تێدایە، کە بەگوێرەی پێویست و لە جێگەی خۆیاندا ناویان لەم کتێبەدا دەهێنرێ.

***

بەسەرکردنەوە و هەڵاوێردکردنی ئەم بەڵگەنامانە، جگەلەوەی دەرس و پەندی مێژوویی زۆریان بۆ ئێستا تێدایە، لە هەمان کاتیشدا دنیای تازەی ئێستا، کە دنیای (پێوەندی)یە، پێویستی بە بەڵگە و زانیاریی و ئامارە؛ کە ئەگەر یەکێک لە کۆڵەگەکانی «پێوەندی»، بریتی بێت لە «بەڵگە»، ئەوا ئەم بەڵگەنامانە، خۆیان بەڵگەی زیندووی ئەوەن، کە ئەو دوو دەوڵەتەی ئەو ڕۆژگارە، لەباتی ئەوەی بەپیر تەنگوچەڵەمە و کێشەکانی دانیشتوانی ژێردەسەڵاتیانەوە بچن، کەچی هەر خۆیان کێشە و گێچەڵیان بۆ دروستکردوون و زەمینەی شەڕی نێوان میرنشینەکان و قەڵاچۆکردنی یەکترییان بۆ ئامادەکردوون و لەمەشدا لەلایەکەوە مەبەستیان هێشتنەوەیانە بەژێردەستی و دواکەوتوویی ولەلایەکی تریشەوە چەواشەکردن و شێواندنی ڕوخساری ڕاستەقینەی مرۆڤی کورد بووە، لای گەلانی خۆیان و گەلانی دنیاش[٣]. لەبەرئەوەش ئەو سەرچاوانەی ئەم بەڵگەنامانەم لێ وەرگرتوون، بەشێوەی پەرتوبڵاو و وەک ئەڵقەی لە یەک پساوی چەندان زنجیرەی ون، بڵاویان کردوونەتەوە، بۆیە خستنەوە پاڵ یەک و خستنەوە جێگەی مێژوویی ئەم بەڵگەنامانە، بۆ باوەشی ڕووداوەکان و باوەشی مێژوویی کورد، پێویستم بەسەرلەنوێ بەسەرکردنەوەی مێژووی ئەو سەردەمە و مێژوویی میر و میرنشینیەکانی کورد بووە... بەڵام سەرلەبەری مێژووی ئەو میر و میرنشینانەم بەتێروتەسەلیی بۆ ئێرە نەگواستوونەتەوە، بەڵکو بەسەرکردنەوەیەکی خێرام کردوون و تەنیا لەو بڕگە مێژووییانەدا لەنگەرم گرتووە و هەڵوێستەم کردووە، کە بۆنەی ئەم بەڵگەنامانەیان تێدا ڕسکاوە... تا لە بۆنە و ساتەوەختی ڕسکانی بەڵگەنامەکەش نزیکتربوومەتەوە، مێژووی ئەو سەردەمەشم ئارامتر و تێروتەسەلتر گێڕاوەتەوە... بۆ ئەوەش بەڵگەنامەکە زۆرتر لەگەڵ ئەو بڕگە و ڕووداوە مێژووییانەدا بگونجێنم؛ هەوڵمداوە ڕووداوەکە بەجۆرێک بگێڕمەوە و زەمینەیەکی وا بۆ بەڵگەنامەکە خۆش بکەم، کە بەڵگەنامەکە و ڕووداوە مێژووییەکە، پێکەوە ساز و تەبا و سروشتیی بن.

٣- بۆنموونە، بنوارە بەڵگەنامەی ژمارە (١٣٢).

(٤)

هەر ئەم هۆیەش (هۆی گرنگیدان و خۆنزیک کردنەوە لە بۆنەی ئەم بەڵگەنامانە)، وای کردووە، کەمتر خۆم لە قەرەی ئەو رووداوە گرنگ و گشتییانە بدەم، کە لەو رۆژگارەدا، ئەم دوو دەوڵەتەیان بەخۆیانەوە خەریک و سەرقاڵ کردووە، وەک دوو جەنگی (١٨٠٤-١٨١٣ز)، (١٨٢٧-١٨٢٨ز)ی نێوان ئێران و رووسیا و سێ جەنگی (١٧٨٧-١٧٩١ز)، (١٨٠٦-١٨١٢ز)، (١٨٢٨-١٨٢٩ز)ی نێوان عوسمانی و رووسیا.

بەڵام لە (٣) جەنگی (١٨٠٦ز)، (١٨١٣ز)و (١٨٢٠-١٨٢٢ز)ی نێوان ئێران و عوسمانیدا، کەمێک لەنگەرم لە دوو جەنگی (١٨٠٦ز)و (١٨١٣ز)دا گرتووە، کە رووداوەکانی هەردووکیان و بڕێکیش لە هۆیەکانیان بەگشتی، لە قەڵەمڕەوی باباندا روویانداوە. هەرچەندە جەنگی (١٨٠٤-١٨١٣ز)ی نێوان ئێران و ڕووسیا، کە ئێرانی بەخۆیەوە سەرقاڵ و شپرزە کرد و خاکی زۆری کەوتە بەردەستی ڕووسیا، بووە مایەی کەمێک بووژانەوەی هەمەلایەنەی ئەم سێ میرنشینەی کورد و هەرسێکیان پێکەوە و لەیەک کاتدا (بەتایبەتیش میرنشینی بابان و سۆران)[٤]، کەوتبوونە لەشکرکێشی و فراوانخوازیی و گەشانەوەی فەرهەنگیی و چەکەرەکردن و سەرەتاتکێی بیری ناسیۆنالیستی کورد و مەترسیی دروستکردن بۆ سەر هەردوو دەوڵەتەکە...

بەڵام هەر لەم بڕگە مێژووییەی پێوەندییان بەم بەڵگەنامانەوە هەیە؛ گەورەترین دوو ڕێککەوتننامەی نێوان دەوڵەتی قاجاری و عوسمانی، بۆسەرکوتکردنی ئەو مەترسییانەی کورد، روویانداوە؛ کە بەڕێککەوتننامەی یەکەم (١٨٢٣ز)و دووەم (١٨٤٧ز)ی ئەرزەڕۆم ناسراون و سەرەتا و بنچینەکانیان تایبەت بوون بەکێشەی کورد.

لە ڕێککەوتننامەی یەکەمدا، ئەوەندەی پێوەندی بەکوردەوە هەبێت، دوو بابەتی گرنگ بڕیاریان لەسەردرا:

١- ماددەی یەکەمی ڕێککەوتننامەکە، تایبەت بوو بەمیرنشینی بابانەوە و بەو پێیەش کە میرنشینی بابان، بەگوێرەی یاسا، لە ناو خاکی عوسمانی و سەر بەدەوڵەتی عوسمانییە، داوا لەئێران دەکات دەست لە کاروباری ناوخۆی ئەو میرنشینە هەڵبگرێ.

٢- ماددەی سێیەمیش سەبارەت بە هەردوو ئێلی (سیپەکی)و (حەیدەرانلوو)ی کورد بوون، کە بەر لە ڕێککەوتننامەکە، سەر بەئێران بوون، بەڵام لەسەر داوای خۆیان و بەگوێرەی ڕێککەوتننامەکە، بەدەوڵەتی عوسمانییەوە لکێنران.

٤- مەبەست لە میرنشینی بابان، سەردەمی ئەوڕەحمان پاشاو میرنشینی سۆرانیش، سەردەمی «محەمەد پاشای کۆر»ە.

لە بەرامبەر ئەم دوو ماددەیەشدا، ئێران خۆی وا دەبینی، کە هەموو بەندەکانی ڕێککەوتننامەکە بەگوێرەی خواست و ئارەزووی دەوڵەتی عوسمانی داڕێژراون و چەندان جار لە ڕێگەی نامەی رەسمیی و نوێنەر و باڵوێزانی خۆی و ئینگلستان و رووسیاوە بۆ ئەستەمبۆڵ بۆ لای داود پاشای والی بەغداد، بەپێداگریی و جەختەوە، داوای لە دەوڵەتی عوسمانی دەکرد ئەو دوو ماددەیەی ڕێککەوتننامەکە (بەتایبەتیش ماددەی یەکەم) بەم شێوەیە دەستکاریی بکرێتەوە:

«لەبەرئەوەی ئێلەکانی سیپەکی و حەیدەرانلوو لە دەمێکەوە سەر بەدەوڵەتی ئێران بوون و ئێستا بەڕەزامەندیی خۆیان دەبنە هاووڵاتی عوسمانی، ئەوا میران و سەرانی میرنشینی بابانیش، خۆیان داوا دەکەن بخرێنە ژێر دەسەڵاتی ئێران» و لەم پێناوەشدا نامە و داخوازیی لەم بابەتەی بەمیرانی بابان، بۆ دەرباری قاجاری، پێ دەنووسین.

بەڵام دەوڵەتی عوسمانی ملی بۆ داخوازییەکانی ئێران نەدا و لە مانگی کانوونی یەکەمی ١٨٢٣ز، دا، بەرەسمیی ئێرانی ئاگادارکردەوە، کە بەهیچ شێوەیەک ئاڵوگۆڕ لە دووبارە داڕشتنەوەی ئەو بەندانەدا ناکاتەوە.

ئێرانیش کە لەم کاتەدا هەستی بەمەترسی هەڵایسانی جەنگی رووسیا دەکرد، ناچار لای خۆیەوە نەرمیی نیشاندا و هەوڵی راگرتنی دۆستایەتی خۆی و عوسمانی دەدا.

بەڵام وەک سەرچاوەکانی ئێران خۆیان دەڵێین[٥]، ئاکاری دوژمنانەی داود پاشای والی بەغداد، بەرامبەر هاتوچۆکارانی ئێرانی، بۆ شوێنە پیرۆزەکان و داگیرکردنی (مەندەلی)، کارێکی وای کرد، لە بەرامبەریشدا ئێران دووبارە دۆستایەتی و پێوەندی خۆی لەگەڵ مەحموود پاشای باباندا دروست بکاتەوە و بیخاتەوە ژێر باڵی خۆی[٦]... هاوکاتیش بەفرمانی فەتح عەلی شا، لەشکرێکی ئێرانی، مەندەلی گرتەوە.

لەم گرژییانەدا، بابیعالی «ئەسعەد ئەفەندی» بەنوێنەرایەتی خۆی بۆ چارەسەری کێشەکانیان بۆ بەغداد نارد و لە کۆتایی (١٨٢٤ز) دا گەیشتە لای داود پاشا و چاوەنواڕی گەیشتنی نوێنەری ئێران بوو.

ئەسعەد ئەفەندی دەرفەتی مانەوەی خۆی لە بەغداد، بەهەل زانی و لە ماوەی چاوەنواڕی نوێنەری ئێراندا، بەنهێنی کەوتە پێوەندی و نامەنووسین لەگەڵ سەرانی ئێل و میرانی بابان و بۆ ئەوە هانیدەدان، تا لایەنگیریی و پشتیوانیی لە داود پاشا بکەن و دواییش لە راپۆرتی خۆیدا، ئاوای بۆ بابیعالی نووسیوە:

«بۆ گەیشتنە ئەنجامێکی ئەو جیاوازییانەی لە نێوان ئێران و بەغداد هەیە، لەسەر

٥- نصیری، محمد رضا، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه) جلد (١) ص٨ .
٦- هەمان سەرچاوە- هەمان لاپەڕە.

بابەتی ئازاردان و بێزارکردنی زیارەتکاران و بازرگانانی ئێران و دەست خستنە ناو کاروباری ناوخۆی کوردستانەوە؛ بەنهێنی و بەنامە، پێوەندی بەپاشایانەوە کرا و بۆ هاندانیشیان بەلای داود پاشادا تێکۆشام، مەحموود پاشای بابان لە ترسی ئێران و متمانە نەکردنیش بەوالی بەغداد، پێشنیارەکەی پەسەند نەکرد. بەڵام لە دواییدا بەوە رازی بوو، کە ئەگەر لەلای والی بەغدادەوە گیان و سامانیان دەستەبەر بکرێت، روو لە دەرباری عوسمانی دەکات»[7].

کە «حەسەن عەلی خان»ی نوێنەری عەبباس میرزاش گەیشتە بەغداد و وتووێژ لەسەر کێشەکانیان دەستی پێکرد، نوێنەری ئێران پێی باش بوو دانیشتنەکەیان ببەنە تەورێز و بەئامادەبوونی عەبباس میرزا، بڕیارەکانیان دوایی پێ بهێنن.

لە دانیشتنی تەورێزدا نوێنەری عوسمانی وای ئەنجامگیریی کرد، کە عەبباس میرزا بۆ ئەوەی دەسەڵاتی خۆی لە کوردستاندا فراوانتر بکات؛ سۆنگەی هەندێ رووداو، بەپاڵ داود پاشا دەدات. لەبەرئەوە دانیشتنی تەورێزیش بەرهەمێکی نەدا و نوێنەرەکەی عوسمانی لە (١٨٢٦/١٢/٣ز)دا، بۆ ئەستەمبۆڵ گەڕایەوە.

کە جەنگی تەمموزی ١٨٢٧ز، ی نێوان رووسیا و ئێرانیش هەڵایسا، هەرچی شتەکانی تر بوو، هەمووی پێچرانەوە و ئێران هانای بۆ دەوڵەتی عوسمانی بردو داوای لێکرد شان بەشانی ئێران، وەک یەک دەوڵەتی یەکگرتووی ئیسلامی، دژی رووسیای کافر بجەنگن..

بەڵام زۆری نەبرد هێزەکانی رووسیا تەنگیان بەلەشکری ئێران هەڵچنی و خاکێکی زۆری ئێرانیان داگیر کرد و ئەستەمبۆڵیش بەهاناوە نەهات و سەرئەنجام ئێران لە ژێر گوشاری رووسیادا، لە شوباتی ١٨٢٨ز، دا، پەیماننامەی «تورکمانچای» ئیمزاکرد... رووسیاش کە لەوە دڵنیابوو ئیتر ئێران ماندوو بووە و هیچی پێناکرێت؛ ئەوسا لە مایسی ١٨٢٨ز، دا پەلاماری دەوڵەتی عوسمانیشی دا و ئەمجارە دەوڵەتی عوسمانی بۆ (پاراستنی ئیسلام) هانای بۆ ئێران هێنا!. بەڵام ئێران توانای یارمەتیدانی عوسمانی پێوەنەمابوو. بەڵکو تەنیا شتێک کە بۆ هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری بەکەڵک دەهات، ئەوە بوو؛ کە لەم کاتەدا گرژییەکانیان بەلاوەبنێن و بەرەو خاوکردنەوەی گرژیی و چارەسەر و کەمکردنەوەی کێشەکانیان هەنگاو هەڵبگرن.

لەدوای بڕانەوەی جەنگی نێوان رووسیا و عوسمانی، کە بەرێککەوتننامەی (ئەدرنە: ١٨٢٩ز) بڕاندیانەوە، پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی بەرەو زیاتر نزیکبوونەوە و

٧- سەرچاوەی پێشوو- ل ٩.

بنبڕکردنی کێشەکانی نێوانیان دەچوو... نوێنەر و نامەیەکی زۆر لە نێوانیاندا گۆڕدرایەوە و بەردەوام ئێران دادی لەدەست لاساریی و سەرپێچییەکانی داود پاشا دەردەبڕی و داوای گۆڕینی لە بابیعالی دەکرد. بابیعالیش (عەلی رەزا)ی لەجێی داود پاشا دانا (١٨٣١ز)... بەڵام عەلی رەزاش بەتەنگ خواستەکانی ئێرانەوە نەدەهات و مەبەستیشی نەبوو. لەبەرئەوە پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی، لە گرژبوونەوە و خاوبوونەوەی بەردەوامدا بوو. بەتایبەتیش لەسەرەتای ساڵی ١٨٤٢ز، دا، کە مەحموود پاشای بابان لە پاشایەتی بابان لابرا و پەنای بۆ ئێران برد، نێوانی ئێران و عوسمانی گرژبووەوە... ئێران داوای دانانەوەی مەحموود پاشا و لابردنی ئەحمەد پاشای (برازای مەحموود پاشا)ی دەکرد. دەوڵەتی عوسمانیش ئەمەی بۆ ئێران نەدەکرد. بەڵام بەجۆرێکی تر و بۆ دڵنەوایی کردنی ئێران، عەبدوڵڵا پاشای برا بچکۆڵەی ئەحمەد پاشای لەجێی دانا و ئەحمەد پاشایان بەناوی بانگهێشتنەوە لە بەغداد هێشتەوە.

ئێرانیش بۆ ئەوەی قسەی خۆی بەرێتەسەر، لەشکریان بۆ والی ئەردەڵان (رەزا قولیخان) سازدا و ویستیان بەخورتی مەحموود پاشا بۆ سلێمانی بگێڕنەوە. بەڵام هێرشەکەیان سەرنەکەوت و مەحموود پاشا و والی ئەردەڵان لە بەرامبەر هێرشێکی غافڵگیرانەی عەبدوڵڵا پاشادا تێکشکێنرا.

هەر لەم سەروبەندەدا «نەجیب پاشا»ی والی بەغداد (کە دوای عەلی رەزا ببووە والی بەغداد)، لە مانگی ذیحەجەی ١٢٥٨ کۆچی، کانوونی یەکەمی ١٨٤٢ز، بەبیانووی سەرکوتکردنی یاخیبوونی خەڵکی (کەربەلا)وە، هێرشی کردە سەر کەربەلا و قەتڵوعامی شیعەکانی کرد..[8]

بڵاوبوونەوەی هەواڵی کوشتاری شیعەی کەربەلا، لە مانگی دواتردا، کە رێکەوتی (موحەڕەم)ی دەکرد، دەرباری ئێرانی خرۆشاند و ئێران بڕیاری دا بەلەشکرێکی گەورەی (٢٤) هەزار کەسییەوە، لە دوو قۆڵەوە هێرش بکاتە سەر بەغداد و تۆڵە بکاتەوە... دەوڵەتی عوسمانیش کەوتە خۆ ئامادەکردن و نیشانەکانی جەنگێکی نوێی نێوان ئێران و عوسمانی هاتنە پێشەوە.

بەڵام لەم نێوانەدا هەردوو باڵوێزی رووسی و ئینگلیسی فریاکەوتن و کەوتنە ناوبژیی و داوایان لە هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی کرد خۆ ئامادەکردنی جەنگییان راگرن و کۆمیسیۆنێکی چوار قۆڵیی بۆ چارەسەری کێشەکانی نێوانیان پێک بێت.

بەمجۆرە لیژنەی ناوبراو لە (١٨٤٣/٥/١٥ز)دا، لە ئەرزەڕۆم، دانیشتنیان دەست

٨- ژمارەی کوژراوانی ئەم کوشتارە بە (٩) تا (٢٠) هەزار دادەنێن (سەرچاوەی پێشوو- ل ٢٧).

پێکرد و بەچەند قۆناغێکی جیاجیا، کە تا (١٨٤٤ز)ی خایاند، هەژدە کۆبوونەوەیان کرد و بڕیاریان دا گەڵاڵەی ڕێککەوتننامەیەک ئامادە بکەن، کە دوای راوێژ و مشتومڕێکی دوو و سێ ساڵە، بڕگەکانی ڕێککەوتننامەکە گەڵاڵە کرا و لە (١٨٤٧/٥/٢ز)دا، بەئامادەبوونی باڵوێزی رووسیا و ئینگلستان لە ئەرزەڕۆم ئیمزا کرا[٩].

لە ماددەی (٩)ی ئەم ڕێککەوتننامەیەدا، جەخت لەسەر سەرجەمی بڕگەکانی ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم کرایەوە و هەردوولا بەوپەڕی تەقەللایانەوە سەلماندیانەوە، کە پەیڕەوی جێبەجێکردنی کتومتی ماددەکانی دەکەن.

بەڵام هێشتا ئەم ڕێککەوتننامەیە ئیمزا نەکرابوو، کە دەوڵەتی عوسمانی، بۆهەڵتەکاندنی شوێن پێی ئێران لە ناو میرنشینی باباندا، میرنشینی بابانی بەڕێگەی لەشکرکێشیی و هێرش، لەبەریەک هەڵوەشاند و پێشتریش بەهەمان شێوە لە ساڵی (١٨٣٧ز) میرنشینی (سۆران)ی لە ناو بردبوو.

دەوڵەتی قاجاریش، پێ بەپێی دەوڵەتی عوسمانی، دوای تێشکانی والی ئەردەڵان (ڕەزا قولیخان)، لە بەرامبەر هێرشی غافڵگیرانەی عەبدوڵڵا پاشای باباندا، کەوتە بڕوبیانووگرتن بەرەزا قولیخانی والی ئەردەڵان و دوای زنجیرەیەک ئاڵوگۆڕ لە پێکهاتە و بەڕێوەبەرایەتی میرنشینەکەدا، میرنشینی ئەردەڵان هەڵوەشێنرا.

(٥)

بەشە زۆرەکەی ئەم چەپکە بەڵگەنامەیە، تایبەتن بەکێشەی میرنشین و میرانی بابانەوە. کە ئەمەش بەڵگە و نیشانەی ئەوەیە میرنشینی بابان، لەم قۆناغە مێژووییەدا ڕۆڵێکی گرنگ و بەرچاوی لە بواری سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتی ئەو ڕۆژگارەی کوردستاندا گێڕاوە. یان بەواتایەکی تر:

بەدرێژایی مێژووی فرمانڕەوایی بابان، ئەوەندەی ئەو ڕۆژگارەی ئەم بەڵگەنامانەیان تێدا نووسراوە، لە لوتکەی گەشەکردنی هەمەلایەنەدا نەبووە... چونکە ئەگەرچی لەم قۆناغەدا (١٧٩٩-١٨٤٧ز)، کە دەکاتە نزیکەی (٤٠) ساڵێک، شاری (سلێمانی)ی پێتەخت و ناوەندی دەسەڵاتی میرایەتی بابان، شارێکی تازە دروستکراوبووە، بەڵام لەبەر زۆر هۆ (کە ئێرە جێی لێدوانی تێروتەسەلی ئەو هۆیانەی تێدا نابێتەوە) لە ماوەیەکی زۆر کورتدا، بووە مەڵبەندی رووتێکردنی زانایان و رووناکبیران و شاعیرانی هەرە گەورەی ئەو ڕۆژگارەی کوردەواری وەک شێخ مارفی نۆدێ (١٧٥٣-١٨٣٨ز)و مەولانا خالیدی

٩- ئەم پەراوێزە دیارنییە لە نووسراوەکە.

نەقشبەندی (١٧٧٩-١٨٢٧ز)و نالی و سالم و کوردی و دەیان رووناکبیری تری کوردەواری، کە لە ماوەیەکی کەمدا، شارەکەیان گەشاندەوە و کردیانە ناوەندێکی نوێ و زیندوو و بەهەمووشیان فەرهەنگێکی دەوڵەمەندیان خستە سەر خەرمانی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی.

لە هەمان کاتیشدا هەڵکەوتی جوگرافیایی میرنشینی بابان، کە ئەگەرچی بەگوێرەی یاسا، دەکەوتە سنووری دەسەڵاتی ئیمپڕاتۆری عوسمانییەوە؛ بەڵام بەو هۆیەوە کە دەکەوتە سەر سنووری هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسمانی، بۆیە زۆربەی ململانێ و خۆ لەیەکتر گیێڤ کردنەوە و سەنگەر گرتنەکانی هەردوو دەوڵەتەکە لە دژی یەکتری، لە قەڵەمڕەو و لە مێژووی ئەم قۆناغەی میرنشینی باباندا سەریان هەڵداوە... لە کاتێکدا دەبوایە سوپای بابان، لە ناو رووداوەکانی ململانێی ئەم دوو هێزەدا، پشتیوانیی لە ئیمپڕاتۆری عوسمانی بکات؛ کەچی لە زۆر کاتدا میرانی بابان، لە گەرمەی ململانێی ئەو دوو هێزەدا، بۆپاراستنی سەربەخۆیی خۆیان، هەوڵیانداوە خۆیان لەو یاسایە نەبان بکەن و پەرە بەدەسەڵات و سەربەخۆیی خۆیان بدەن... یان هەندێ جاری تر میرانی بابان لە دەلاقەی ناکۆکییەکانی ئەم دوو دەوڵەتەوە و بۆ هێنانەدی بەرژەوەندی خۆیان، جارجارەش یارمەتی و پشتیوانیی یەکێک لەم دوو دەوڵەتەیان لە دژی ئەویتر داوە... کە لەم بارەدا میرانی بابان حەزیان بکردایە، یان حەزیان نەکردایە، دەبوونە پاشکۆی یەکێک لەم دوو هێزەو لە ئاکامیشدا پەیڕەوکردنی ئەم سیاسەتە دوو سەرەیەی میرانی بابان، لە باتی ئەوەی بتوانن سەربەخۆیی میرنشینەکەی پێ بپارێزن، دەبووە مایەی بێزاریی و تووڕەکردنی هەردوو دەوڵەتەکە و بیرکردنەوە بۆ لەناوبردنی... هەر لەبەر ئەمەشە بەدرێژایی ئەو ماوە مێژووییەی ئەم بەڵگەنامانەیان تێدا نووسراوە، کێشەی میرنشینی بابان، گەورەترین کێشەی سنووری نێوان ئەم دوو دەوڵەتە بووەو[١٠]. هەر ئەمەش وای کردووە، لە هەردوو ڕێککەوتننامەی یەکەم و دووەمی ئەرزەڕۆمدا، خاڵی سەرەکیی مشتومڕەکانی هەردوو دەوڵەتەکە، لەسەر کێشەی بابان بگیرسێتەوە.

بۆیە ئەگەرچی هەردوو دەوڵەتەکە، لە نێوان ماوەی مۆرکردنی هەردوو ڕێککەوتننامەی ئەرزەڕۆمدا، کاری زۆریان بۆ لە ناوبردنی هەموو میرنشینە خۆجێیەکانی کورد کردووە؛ بەڵام لەم بەڵگەنامانەدا دەردەکەوێ، زۆرترین لەشکرکێشیی هەردوو دەوڵەت و زۆرترین کاریان بۆ دروستکردنی کێشە و گێچەڵ و هەڵتەکاندنی میرنشینی بابان کردووە.

١٠- نصيرى- اسناد ومكاتبات تاريخى ايران (قاجاريه) جلد (١) ص ٢٣ (مقدمه).

(٦)

له ناو لیستی ئەو کتێبانەی وەک سەرچاوە، بۆ ئامادەکردنی ئەم کتێبە کەڵکم لێ وەرگرتوون، بەتایبەتی کەڵکی زۆرم لە کتێبی: «میرایەتی بابان لەنێوان بەرداشی رۆم و عەجەم دا» وەرگرتووە.

***

لە کۆتاییدا سوپاسی هەردوو هاوڕێم: کاک عومەری عەبدوڵڵا بەگی (سەقز)و کاک عەبدولخالق یەعقووبی (بۆکان) دەکەم، کە یەکەمیان لە تەرجەمەی بەڵگەنامەیەکدا و دووەمیشیان لە هەڵەگیری و پێناسەیەکی ئینگلیسی ئەم کتێبەدا یارمەتیان داوم. هەروەها سوپاسی کاکە دیلمان ئەحمەد دەکەم کە لە هەڵەگیریی ئەم کتێبەدا زۆر ماندوو بووە.

محەمەد حەمە باقی

زستان و بەهاری ۲۰۰۱، سەقز